

ВІДОБРАЖЕННЯ ПРИНЦИПУ ПРИРОДНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ ЯК СКЛАДОВОЇ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В ПРАВОВІЙ ТРАДИЦІЇ КНЯЖОЇ УКРАЇНИ

DISPLAYMENT THE PRINCIPLE OF NATURAL JUSTICE AS A COMPONENT OF THE RULE OF LAW IN THE LEGAL TRADITION OF PRINCELY UKRAINE

Градова В.Г.,

здобувач Національної академії внутрішніх справ

В статті висвітлюється питання принципу природної справедливості в правовій традиції княжої України. Акцентується на гуманістичному, демократичному юснатуралістичному характері української правової традиції зазначеного періоду.

Ключові слова: природне право, природна справедливість, правова традиція, справедливий суд, демократизм, гуманізм.

В статье раскрыт вопрос принципа естественной справедливости в правовой традиции княжеской Украины. Акцентируется на гуманистическом, демократическом, юснатуралистическом характере украинской правовой традиции этого периода.

Ключевые слова: естественное право, естественная справедливость, правовая традиция, справедливый суд, демократизм, гуманизм.

The article highlights the issue of the principle of natural justice in the legal tradition of princely Ukraine. The emphasis on humanistic, democratic yusnatural nature of Ukrainian legal traditions of the period.

Key words: natural law, natural justice, the legal tradition of fair justice, democracy, humanism.

В умовах правового реформування в сучасній Україні важливо використати правову спадщину, напрацьовану попередніми поколіннями. Принцип справедливості як підвалина правового життя розроблявся уже у філософсько-правовій думці княжої України. Знання цієї спадщини і використання її в нинішньому досвіді державотворення – свідчення зв'язку поколінь та запорака міцності правових засад. У розробленні цієї проблеми на науково-теоретичному рівні зробили свій внесок такі українські філософи права, як: Т. Андрусак, О. Атоян, І. Бичко, В. Горський, І. Захара, В. Ільїн, Ю. Левенець, І. Луцький, Г. Попадинець та ін. Проте ця тема належить до малорозроблених в українському правознавстві, тому необхідно інтенсифікувати її дослідження.

Вивчення проблеми відображення ідеї верховенства права в природно-правовій традиції княжої України вимагає врахування низки особливостей та характеристик розвитку української культури цього періоду, світогляду та менталітету праукраїнців. Складалася природно-правова традиція праукраїнців органічно, в процесі життя народу. Дослідники зазначають, що саме заняття хліборобством зумовило розвиток у давніх українців світогляду з властивим йому почуттям єдності з природою. «Відповідно формувався стиль життя і мислення, спосіб орієнтації та освоєння навколишнього світу – все це вкорінювалось у їхню культуру, передаючись із покоління в покоління», – зазначає Н. Морська [1, с. 5].

Юснатуралістична традиція, яка є витоком принципу верховенства права, в правовій культурі княжої України достатньо міцна, її витoki чудово простежуються і у філософсько-правовій думці цієї епохи. З позицій юснатуралізму даються різні визначення природного права [2]. У широкому розумінні його визначають як сукупність принципів обов'язкового порядку, які мають значення незалежно від людської згоди та установлень, в т.ч. позитивного права. Ці принципи розумні і справедливі “для всіх часів і народів”. У вузькому розумінні природне право визначається як принципи справедливості, які нібито випливають з існуючого світового порядку природи речей та природи самої людини, відповідають вимогам життя. У такому трактуванні допускається метафізичне припущення про те, що саме у дійсності закладено розумний, поміркований світовий порядок, – без цього припущення неможливо визначити, справедливим чи несправедливим є спільний порядок життя людей [3; 2; 4]. Критерії права антропологічні теорії природного права, як правило, вбачають у природі людини і на ній же ґрунтуються як такі. Перед законом, який втілює природну справедливість, рівновагу, добро, спільне благо, мають бути рівні всі. Політична та правова свідомість народів, що створили

і послуговуються юридизованою мораллю, нерозривно пов'язана з етикою, моральною вірою в божество, підкорена космічно-природній справедливості, що поширюється й на особисте життя людини.

Праукраїнці також стверджують нерозривну єдність права як природного регулятора суспільного життя з мораллю, і в цьому велика перевага юридизованої моралі, що виростає з метафізики та живої взаємодії праукраїнців, над законом як державно-владним, штучним інструментом регуляції суспільних відносин. Цей аспект дуже важливий у контексті природно-правової доктрини, яка робить акцент на взаємодії і взаємозалежності права та моралі. Верховенство права адекватно прочитується саме з урахуванням такого симбіозу правового та морального і не може адекватно прочитуватися поза цим взаємозв'язком, що засвідчує легістська доктрина, в контексті якої право (закон) звільняється від усілякої метафізики, в т.ч. і моралі.

Християнське світосприйняття поставило Бога у центр Всесвіту, винесло його за межі реального життя та природи. Матеріально-предметне відділяється від духовного, якому віддано перевагу. Дух первинний, він творить і керує всім. «Наші предки вірили, – писав Д. Донцов, – що в світі існує закон Вищої Справедливості, вірили в Бога, який пильнує, щоб люди перестерігали його закони («заповіді»), а за їх порушення (гріхи) карає одиниці й народи. Халепи, катастрофи, що спадали на народи, це були кари за їх гріхи, за те, що беззаконієм своїм якась спільнота «прогнівила Господа» [5]. Цей закон співзвучний принципів природної справедливості як смислової характеристики давньогрецького Логосу. Нинішній принцип справедливості як складова мегапринципу верховенства права – це і є модифікований під сучасність принцип Вищої Справедливості праукраїнців. Сучасні українські правники зауважують, що «тогочасне державно-правове мислення заклало підвалини вітчизняних правових концепцій, які, вбираючи національні та світові традиції, занепадаючи і відроджуючись, зазнавали еволюційних змін...» [6, с. 115].

Уже у митрополита Іларіона звучить ідея божественної справедливості та ідея природного права народу бути володарем на своїй землі, хоча і в теологізованій формі. Іларіон пишається своєю землею та її князями, з гордістю говорить про Україну – Русь та її князів [7, с. 17]. Він наголошує на ідеї природної, божественної справедливості, яка проявилася в приєднанні його краю до християнізованих країн світу. Це справедливо, це Богом і природою дане право народів бути володарем на своїй землі, пишатися нею, дбати про її майбуття, силу і могутність. Це і право від Бога, це і обов'язок та відповідальність.

У «Повісті...» Нестора віднаходимо окремі аспекти ідеї верховенства права: він піднімає проблему державного правління, його якості. Верховенство права не можна реалізувати в умовах несправедливого державного правління.

Нестор наголошує на ідеї справедливої влади. Усю відповідальність за нещастя країни він покладає на князів. Він вважає, що Бог карає несправедливих володарів, посилаючи нещастя на країну (напади половців, уособиці). Нестор наголошує на метафізичності витоків несправедливості та інших нещасть: це диявол так спокушає людей [8, с. 122]. Він осуджує «ненаситність» князів щодо влади і власності, що є причиною міжусобиць.

Справедливо правити – це правити богоугодно, відповідно до Святого Письма [9]. Нестор високо цінував діяльність Рюриків, вбачав у них законних володарів Русі і Новгороду. Підкреслював, що велич всіх видатних провідників княжої України трималася на їх силі духу, високій моральності, повазі до історії, спадщини пращурів тощо. Ідея відповідальності, обов'язку перед народом і майбутніми поколіннями виразно звучить у творі цього мислителя [9, с. 100; 8]. Ці ідеї, що стосуються людини-особистості, безсумнівно, впливали на розвиток правової традиції праукраїнців.

Ідея верховенства права виражає проблему співвідношення людини та державної влади. В «Ізборнику 1073 року» Іоан Грішний аналізує питання відносин людини з князівською владою, принципи взаємовідносин. Тут звучить та сама ідея справедливої князівської влади. Втілення справедливості пов'язувалося з людинолюбством князя, який має захищати людей від свавілля і несправедливості феодалів [10]. Князь у творі мислиться справедливим, і суд його істинний. Від діяльності людей залежить розвиток суспільства. В основу діяльності людей автор кладе ціннісну шкалу. Добро породжує добро, зло – зло. Гріхи людські викликають хвороби, війни, а справедливість, праведне життя приносять благополуччя, спільне благо. Автор твору пропонує суспільству примиритися засобом любові до ближнього. Як бачимо, цей автор усвідомлює значення таких загальнолюдських принципів, як принцип справедливості, принцип добра, поваги до людської гідності, цінності людського життя. Звичайно, ці ідеї масово в морально-правову свідомість не потрапляють, проте елітна свідомість буде ними поповнюватися все більше.

Інший твір, в якому піднімається проблема справедливої державної влади, – це «Повчання Володимира Мономаха дітям». Цей твір, як і інші, названі вище, – свідчення високої морально-правової і політичної свідомості праукраїнців. Володимир Мономах заповідає не лише своїм дітям, а й усім майбутнім князям бути справедливими, мудрими, відповідальними. Мономах виступає зі сторінок цієї пам'ятки палким патріотом своєї землі, державцем, гуманістом. Князь повинен завжди пам'ятати, що зі зростанням влади зростає відповідальність, і обов'язок його – залишатись завжди справедливим. Мономах перейнятий ідеєю спільного блага, загально-вигідної справи, він виступає як глава сім'ї та держави, мудрий політичний діяч, суддя, проникнутий долею дітей, сім'ї, держави, народу. Він – за злагоду в державі, за спільне благо, за лад і спокій, за цілісність землі, території. Він осуджує злочини князів-феодалів проти територіальної цілісності держави, чужої власності та влади [63; 80; 255].

Схоже на те, що європейська парадигма «боротьби за право» (Р. Ієрінг) бути самим собою на своїй території, у своїй державі, зі своєю справедливістю – правдою була властива давньоруській суспільній свідомості, і розвиток давньоруської правової культури йшов у тому ж таки загальноєвропейському руслі, – слушно наголошує Г. Попадинець [18]. Володар має бути взірцем досконало-

ті. «Повчання» містить перелік практичних порад стосовно державного управління і ставлення правителя до підлеглих. Яскравий прояв цього – роздуми про справедливий суд та покарання, що теж розкривають суть верховенства права: «ні правого, ні винуватого не вбивайте і не веліть убивати його. Якщо навіть заслуговуватиме смерті, і то не погубляйте жодного християнина» [63, с. 166]. Ідея права як «правди народньої» (С. Дністрянський), як втілення юридизованої моралі, що має бути основою державного управління, виразно звучить у ній.

Ще одна пам'ятка цієї епохи – «Слово» Данила Заточника, яке знаменує собою дійсно нове явище суспільної свідомості, появу світської національної інтелігенції. У XIII ст. в княжій Україні зароджувалась рання гуманістично-ренесансна культура, яка проголошує пробудження особистісного начала, засуджуючи ієрархізацію феодалного соціального буття, що ґрунтоване на багатстві та владі, розвиваючи тим самим ідею верховенства права. У творі стверджується значущість розуму і особистісного «я», виразно порушується проблема просвітленого володаря, мудрого, розсудливого, справедливого. Данило стурбований майбутнім Русі, і він закликає князя служити спільному благу. Він застерігає князя від лихих радників, які можуть, будучи немудрими, задрісними, примножувати беззаконня і несправедливість. Цей автор не прихильник поділу влади між боярами і князем, він за єдиновладдя і централізацію. Будучи палким патріотом Руської землі, Заточник схвильований її майбутнім, а тому так багато уваги приділив розробці проблеми ідеального правителя, що буде стверджувати справедливість [11].

«Слово о полку Ігоревім» теж розвиває ідею верховенства права, а саме такий її аспект, як співвідношення людини та влади. У цій відомій пам'ятці досліджуваної епохи автор першим у княжій Україні висловив думку про виникнення держави на договірних засадах між князем та народом. А з цього випливає, що князь, здійснюючи владу, має дбати не про приватний інтерес, а про спільне благо, виражати спільну волю народу, радитись з ним, його представниками, «луччими людьми» (Д. Донцов), князь має бути провідником справедливості.

Аналізовані вище твори засвідчують великий інтерес киеворуських мислителів до проблем, пов'язаних безпосередньо з філософсько-світоглядним обґрунтуванням політики та права. Киеворуські мислителі розробляли концепцію ідеального князя, обґрунтовували принцип справедливих відносин між людьми і державною владою, народом і можновладцями, ідею свободи волі і князя, і підданих, проблему спільного блага в політико-правовому житті, передумов законності і беззаконня тощо. Українські науковці зазначають, що «Характерною рисою самої князівської влади був своєрідний демократизм, згідно з яким князь врядував не самочинно, по-монаршому, а радячись з боярами. Боярська рада існувала як певна протитяга єдиновладдю князя» [1, с. 100].

Добрим свідченням високої морально-правової культури давньоруського суспільства, писаним актом, що розвивав ідею верховенства права, трансформувавши її в принцип, була Руська Правда Ярослава, який продовжив процес руського правотворення, уклавши в 1016 р. новий кодекс – Руську Правду – й надавши її Новгороду як своєрідну винагороду за допомогу в оволодінні Києвом. Після перемоги Ярослава над Святополком цей кодекс набув загальноєвропейського значення – Ярослав перестав бути главою напіврозбійної дружини, перетворившись на главу держави [12]. Відтепер на всі правовідносини в державі поширювалася князівська юрисдикція. Ця Правда була адекватною відповіддю князя на ситуацію в тогочасному Новгороді. Цей нормативно-правовий акт мав урегулювати насамперед особисті немайнові правовідносини: право на честь, гідність, право на жит-

тя, а також майно. Правда захищала майнові права знаних новгородців, що є природним для середньовічного суспільства. У кодексі особливо наголошено на правах вільної людини: холоп, що зазіхав на її честь і гідність, обкладався великим штрафом, що мав сплачувати його господар, самого ж холопа мали карати побиттям. Покарання, відповідно, мало бути справедливим. Загалом можна констатувати, що в цьому акті проглядається вирішення проблеми природних прав людини і проблеми справедливого суду, що є змістовними складовими верховенства права.

Судовий устрій, за «Руською Правдою», розбудується на демократичних засадах рівності і загальності, вищі класи при тому не будуть користуватися правом гарантованих привілеїв, тобто покарання стане однаковим для злочинців будь-якого соціального стану, індивідуалізуватися буде, скоріше, жертва злочину. У плані державного керівництва стане домінувати принцип дуалізму: князь – віче, яке залишить за собою право переобирати князя на основі договору, а іноді буде здійснювати судочинство над ним. М. Брайчевський зазначає: «Цікава деталь: Київська Русь (мабуть, єдина феодальна держава) не знала смертної кари. Спроба Володимира Святого запровадити цю форму покарання за найтяжчі злочини закінчилася крахом: видану було постанову через кілька років довелось відмінити» [13].

Правові норми звичаєвого права і «Руської Правди», як зазначають українські науковці, ляжуть в основу Литовських Статутів, законодавчі акти яких будуть розроблені в XVI ст., і ними будуть користуватися українці ще довгий час. Зокрема, Я. Падох наголошує, що цей ранній демократизм був так органічно пов'язаний зі світоглядом української людини, що витримав у затишній драматичній боротьбі, яка велася століттями між староруською вічевою державною доктриною і чужою візантійською теорією цезаропапізму, принесеною і поширеною на Україні грецькими священниками і єпископами [14].

Дослідники дуже високо оцінили правотворчу діяльність Ярослава. Аналіз змісту Руської Правди свідчить, що наші пращури та батьки – засновники української державності – виявилися фундаторами, володарями та носіями найвищої правової культури, що ґрунтувалася на звичаях предків і поступово, разом зі становленням держави, трансформувалась у норми звичаєвого права, а згодом – у систему правових норм, що склалися із санкціонованих державними структурами тих же звичаїв. Це важливі ідеї для нашого дослідження. Вони дають підстави констатувати, що в княжій Україні право як «правда народня» стало основою формування позитивного, державного права, а не навпаки, як це робиться на

засадах легістської доктрини. Державне право як наслідок прав особи – це теза А. Дайсі, що й розкриває зміст верховенства права [15].

Елітна свідомість праукраїнців була пронизана гуманістичними ідеями, шаною до людської особистості, вірою в її можливості, що створювало передумови для розвитку ідеї верховенства права. Особливо цьому сприяє антропоцентризм праукраїнської культури загалом і правової зокрема. Наприклад, Кирило Турівський, будучи людиною непересічною, освіченою, усвідомлює, що духовне виховання людини, мудре знання є засобом запобігання несправедливості, беззаконню, соціальному злу, безпорядку, що руйнує громадський спокій, веде людину по шляху злочину та гріха. Дослідники зазначають, що в шуканні моральних критеріїв життєдіяльності людини Кирило Турівський схожий на Мономаха, який теж розробляв ідеал духовно-інтелектуально розвиненої особистості. Проте, якщо Мономах шукав ідеал світської особистості, відступаючи від догматів церкви, Кирило Турівський осмислює цей ідеал крізь призму Святого Письма [16; 1]. Мономах пишається прожитими літами: територію князівства примножив, під час війн намагався не робити шкоди населенню, не ворогувати і не воювати з іншими князями, зберігав мир і злагоду в країні. Він пропагує спосіб життя динамічної, активної людини, патріотично налаштованої, сміливої, далекоглядної, честолюбивої, працьовитої тощо [16, с. 5]. Мономах – оригінальний мислитель морально-етичного плану. Все «Повчання...» пронизане морально-етичними настановами: «Найперше, задля Бога і душі своєї страх майте Божий у серці своїм і милостиню чинить, бо се є початок усякому добру»; «Не наслідуй лиходіїв, не завидуй тим, що творять беззаконня, бо лиходії винищені будуть, а ті, що надіються на Господа, заволодіють землею» [17, с. 47-49]. Цей мислитель, як і інші, – противник насильства над людиною, неправа у будь-яких формах, оскільки таке насильство буде порушенням природної справедливості. Зрозуміло, що такий світогляд міг сформуватися в умовах недеспотичного суспільства і такої ж політико-правової культури, про що пишуть українські науковці.

Узагальнюючи, можемо констатувати, що такі погляди на людину, ідею природного права, справедливості як його смислової характеристики тощо сприяли розвитку правової свідомості, формуванню почуття людської гідності, становленню особистісного «я» праукраїнців, а отже, розвитку права загалом. Вони стали підвалиною для наступного розвитку ідеї верховенства права в українській правовій традиції епохи бароко та класичного періоду розвитку української правової думки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Морська Н. Духовність як провідна ідея філософської думки Київської доби / Н. Морська // Наукові записки ТДПУ імені Володимира Гнатюка : сер. філос. – 2001. – С. 5–8.
2. Нерсисянц В. С. Філософія права : учебн. для вузов / В. С. Нерсисянц. – М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1997. – 652 с.
3. Бачинин В. А. Філософія права и преступления / В. А. Бачинин – Х. : Фолио, 1999. – 468 с.
4. Патеї-Братасюк М. Г. Антропоцентрична теорія права / М. Г. Патеї-Братасюк. – К., 2010. – 395 с.
5. Донцов Д. Націоналізм. – / Д. Донцов. – Лондон-Торонто. 1966. Ліга визволення України Т. 1.- 290 с.
6. Загальна теорія держави та права / [за ред. проф. М.В.Цвіка, доц. В.Д.Ткаченка, проф. О.В.Петришина]. – Харків: Право, 2002. – 475 с.
7. Іларіон. Митрополит Київський. Слово про Закон і Благодать // Історія філософії України. Хрестоматія. [упор. М.Ф.Тарасенко, М.Ю.Русин (керівники), А.К.Бичко, І.В.Бичко, С.В.Бондар, Д.П.Кирик, О.В.Логвиненко та ін.]. – К. : Либідь, 1993. – С.8-28.
8. Козловський А. Філософія права як самосвідомість нації / А. Козловський // Проблеми філософії права – К., 2003. – С.12-18.
9. Мірошніченко М. І. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. / М. І. Мірошніченко, В. І. Мірошніченко. – К. : Атіка. – 2001. – 223 с.
10. Ізборник 1073 року // Історія філософії України. [упор. М.Ф.Тарасенко, М.Ю.Русин (керівники), А.К.Бичко, І.В.Бичко, С.В.Бондар, Д.П.Кирик, О.В.Логвиненко та ін.]. – Хрестоматія. – К. : Либідь, 1993. – с.43-44.
11. Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – К. : Вища школа, 1999. – 543 с.
12. Зимин А. А. Правда Русская / А. А. Зимин. – М., 1999. – 412 с.
13. Брайчевський М. Ю. Коментарі / М.Ю. Брайчевський // Гнат Хоткевич. Історія України. –К., 1992. – С. 7-11.
14. Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставряні, Л. Шкляр. – К. : Генеза, 1995. – 607 с.

15. Дайсі А. Вступ до вчення про право конституції Англії /А. Дайсі // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. – К. : Книги для бізнесу, 2008. – С. 511 – 528.
16. Жеребило І. Розуміння сенсу життя як духовного вдосконалення людини діями української культури ХУ1–ХУ11 ст. / І. Жеребило // Наукові записки ТДПУ імені В. Гнатюка : сер. філософ. – 2000. – № 5. – С. 5–9.
17. Володимир Мономах. Твори // Літопис Руський. – К. : Дніпро, 1989. –с.454–464.
18. Попадинець Г. О. Світоглядно-філософські засади розвитку української правової культури : Автореф. дис. ...канд. філос. наук : спец. 12.00.12 / Г. О. Попадинець. – К., 2007. – 18 с.